

АРХЕОЛОГІЯ

УДК 902/904

І. Ф. Ковальова

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

КАТАКОМБНІ ПОХОВАННЯ ПІВНІЧНОСТЕПОВОГО ПОДНІПРОВ'Я З ОЛТАРЯМИ

На підставі вивчення так званих «розтирачів» інгульської катакомбної культури запропоновано їх віднесення до культових артефактів – олтарів.

Ключові слова: олтар, розтирач, катакомба, інгульська культура.

На основании изучения так называемых «терочников» ингульской катакомбной культуры предлагается их отнесение к культовым артефактам – алтарям.

Ключевые слова: алтарь, терочник, катакомба, ингульская культура.

On the basis of study of so-called «grinders» of ingul'ska catacomb culture the author offers their attributing to cult artefacts – altars.

Kew words: altar, grinder, catacomb, ingul'ska culture.

Поховальний катакомбний обряд не лише становить головне джерело як культурно-диференційна ознака, зміна котрої за всіма законами археологічної методики повинна розглядатися як свідчення появи нового населення, відмінного за своїми традиціями від попереднього – «ямного», – а й забезпечує можливість реконструкцій соціальних відносин та релігійних уявлень. Серед інших культур бронзової доби регіону саме катакомбним культурам належить особливе місце завдяки тому, що в їх похованнях, по-перше, виразно простежується диференціація за розмірами та складністю поховальних споруд (трудомісткість витрат суспільної праці), підготовкою тіла до поховання і наступними обрядовими діями із ним, зокрема моделюванням черепів, посмертною трепанацією, перепохованням та віртуальним похованням у так званих кенотафах.

По-друге, об'єм та склад супроводжуючого інвентарю звичайно містить підстави для визначень прижиттєвого «статусу» похованих, а також досить змістовну інформацію про світоглядні уявлення, втілені у обрядовості.

По-третє, катакомбні культури, зокрема інгульська, належать до тих сінполітейних утворень, розвиток котрих проходив під відчутним впливом давньосхідних та середземноморських цивілізацій, що збільшує можливості застосування порівняльно-типологічного методу в дослідженнях соціальної та ідеологічної сфер.

Об'єктом нашого дослідження обрано своєрідні кам'яні вироби конічно-усіченої форми, обмежуючі площини котрих, за даними трасологічного вивчення, не несуть на собі свідчень використання в якості знаряддя – ковадла або розтирача, – до яких їх звичайно відносять. Останні походять із катакомбних поховань північностепового Подніпров'я і відомі за його межами, однак відсутність

висновків стосовно сфери їх використання обмежує можливість залучення до категорії олтарів, якими ми вважаємо ці вироби.

Перш ніж перейти до опису комплексів із олтарями, зупинимось на характеристиці соціально-престижних ознак, за котрими здійснюється стратифікація катакомбного суспільства. У праці «Погребальный обряд и идеология ранних скотоводов» нами до останніх було віднесено: розміри та складність поховальної конструкції; наявність індивідуальних насипів чи досипок; вироби з металу та їх репертуар; наявність возів чи їх частин; присутність у похованнях вістрів стріл, луків; наявність булав та сокир; портретування черепів; присутність людських жертвоприношень [5, с. 76–87]. Наведений перелік відповідає більшості ознак для виділення соціально неординарних поховань, наявних у сучасній історіографії [1; 13; 14]. Цій темі, зокрема, присвячено також численні праці С. Ж. Пустовалова, які побудовані за матеріалами катакомбних культур України [17–23]. Їх вигідно відрізняє оперування значними серіями: 12 територіальних масивів, 1200 поховань катакомбної спільності, з котрих 685 використано при розробці питань соціальної ієрархії. Це дозволило С. Ж. Пустовалову запропонувати власну модель соціального ладу у межах двох ареалів – східно- та західнокатакомбного, – простежити чинники економічного підйому катакомбного суспільства Причорномор'я (інгульської культури), визначити для останньої існування «єдиного складного соціально-історичного організму» з ознаками «пізнього вождівства», основою якого була станово-кастова система [23, с. 8, 145]. У плані нашої теми С. Ж. Пустоваловим до переліку «елітарних» речей було додано жезли або посохи та близькі їм за значенням бронзові стрекала. З особистих прикрас поименовані очілля чи діадеми [23, с. 39–40].

Окремо було розглянуто поховання з моделюванням лица за черепом та розпис камер як свідчення існування знакової системи [18; 20]. По східному регіону катакомбної спільності у працях С. М. Санжарова [24] та В. І. Мельника [15] наводяться також нові цікаві деталі поховальної обрядовості. Однак, як впливає із подальшого, ними не вичерпується перелік артефактів, що мали пряме відношення до культової практики.

Нижче пропонується наше визначення виробів з каменю сталої, конічно-усіченої форми, які звичайно фігурують під назвою розтирачів, як олтарів, що належать до складу культових предметів у соціально-значущих похованнях.

Перша публікація за темою відбулася у тезах Всеукраїнської наукової конференції «Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії» у м. Луганську у 2001 р. [11, с. 306–308]. Обмеженість тексту не дозволяла навести опис пам'яток, в котрих було знайдено олтарі; відсутність петрографічних визначень позначила на якості аналізу матеріалу та техніки обробки. На жаль, відгуки на публікацію авторові невідомі, тобто є підстави вважати, що вона пройшла непоміченою, що спонукає до публікації нової, розгорнутої версії.

На даний час кількість знахідок олтарів збільшилася з 12 до 22, що, на наш погляд, засвідчує рідкісність цих предметів. Територіально знахідки розподілено таким чином: 7 походять з Орільсько-Самарського межиріччя, 10 – з Криворіжжя, ще 5 знайдено у Дніпровському Надпоріжжі. Єдиним типом поховальної споруди для всіх була катакомба із круглою або овальною вхідною ямою та овальною чи сегментовидною камерою з Т-образною системою сполучення.

С. Ж. Пустоваловим ґрунтовно розглянуто зв'язок між розмірами камер і соціальним статусом похованих у них [17, с. 15]. За наведеною ним таблицею, катакомби, що розглядаються, відповідають 3–6, 10 групам. Якщо виходити з того, що для Подніпров'я С. Ж. Пустоваловим відмічена загальна тенденція до зменшення розмірів поховальних споруд у порівнянні із молочанською групою інгульської культури, то нижченаведені розміри є дещо вищими за стандартні.

Чотири поховання виявилися парними: три – дорослого і дитини; одне – двох дітей. В одному випадку (Зелений Гай, кург. 1, похов. № 14) поховання підлітка супроводжувалося розрізненими кістками дорослого. В одинадцяти катакомбах знаходилися поодинокі поховання дев'яти дорослих та двох дітей. У двох випадках олтар знайдено у кенотафі. У положенні кістяків переважає простягнуте на спині із руками вздовж тулуба при відсутності сталої орієнтації, що пов'язано із кільцевим розміщенням могил у насипу. Відхилення, зокрема зігнутість ніг у колінах, спостерігаються звичайно у парних похованнях, що пов'язано із необхідністю розміщення двох кістяків у камері. Так, у похованні Богданівка 4.7.5 при положенні кістяка дорослого на спині ноги виявилися слабо зігнутими колінами вліво, що було пов'язано із необхідністю звільнити площу для вміщення дитячого поховання. Ще у двох випадках (Зелений Гай 1.14 та Мар'янське 2.4.7) поховані лежали на спині із нахилом на правий бік, лицевим відділом черепа до входу у камеру із ледь зігнутими в колінах ногами.

Наведемо опис найбільш типових поховань, досліджених під час робіт археологічної експедиції ДНУ в Дніпропетровській області.

Зелений Гай Криворізького району. Курган 1 споруджений для основного ямного поховання № 9, з котрим пов'язаний кільцевий кромлех і первинний насип, до котрого зроблено три, також ямі, досипки [9, с. 14, рис. 3]. З рівня останньої впущено всі 5 катакомбних поховання, розміщених на схилах насипу за дугою від 110 до 270 градусів.

Катакомбне поховання № 14 простежено на рівні камери. Площа дна 2,2 x 1,6 м, внутрішня стінка заокруглена, колодязь прилягав зі сходу. Дно камери закривала багатощарова підстилка органічного походження, в котрій зафіксовано луб та шкіру. Поховання належало підлітку, кістяк котрого лежав черепом на південь, на спині із нахилом на правий бік, лицем до входу у камеру. Права рука простягнута, ліва зігнута і покладена на таз. Ноги ледь зігнуті в колінах, стопи в положенні «на боці». Перед лицем стояла дерев'яна напівсферична чаша, в 0,12 м від котрої знаходилася купка деревного вугілля діаметром 0,1 м. На рівні колін стояв кам'яний олтар. На лівому стегновому суглобі знайдено кременне знаряддя – кінцевий скребок на відщепі (рис. 1.1).

Олтар конічно-усіченої форми виготовлено з діориту; обидві площини не мають слідів використання в якості знаряддя. Висота – 4 см, діаметри площин – 4,5–6 см. (рис. 1.2).

Під північною стінкою камери було знайдено череп, реберні кістки та хребці дорослої людини та кременний відщеп. Відсутність слідів порушень поховання підлітка свідчить про навмисне руйнування кістяка дорослого. Можливо, маємо випадок жертвопринесення людини. Достовірні випадки людських жертвопринесень було зафіксовано у ряді неординарних катакомбних поховань Орільсько-Самарського межиріччя [5, с. 78–79].

Катакомбне поховання № 11 кургану 5 [9, с. 49–50, рис. 17] теж підпадає під визначення соціально-неординарного. Камеру розмірами 2,1 x 1,6 м до поховання було «очищено» вогнем, про що свідчать кіптява на стінах та шар вуглеців від хмизу на дні, котрий було перекрито органічною підстилкою без слідів дії вогню. Першим відбулося поховання чоловіка, посткраніальний кістяк котрого лежав простягнуто на спині без якихось слідів руйнування. Відокремлений череп покладено на грудний відділ потилицею на схід. Привертає увагу незвичайна масивність та зріст похованого (рис. 1.4).

Зліва і частково на ньому знаходився ще один кістяк. Звертає увагу недбалість, з якою відбувалося розміщення тіла у камері. З підзахороненням знайдено неорнаментований горщик поганого випалу (рис. 1.5). Обидва кістяки не мали слідів фарбування. Посипка вохрою концентрувалася перед входом до камери, де було розміщено інвентар, який належав чоловічому похованню. До останнього

входили: олтар зі світло-сірої мармуризованої породи із напівсферичною у розрізі заглибиною діаметром 1,8 см у центрі верхньої площини, висотою 7 см, діаметрами верхньої та нижньої площин 8–12 см (рис. 1.6); кам'яна сокира ромбічної форми, із круглим у перетині обушком і прямим лезом (рис. 1.7); відбійник з гальки (рис. 1.4–8).

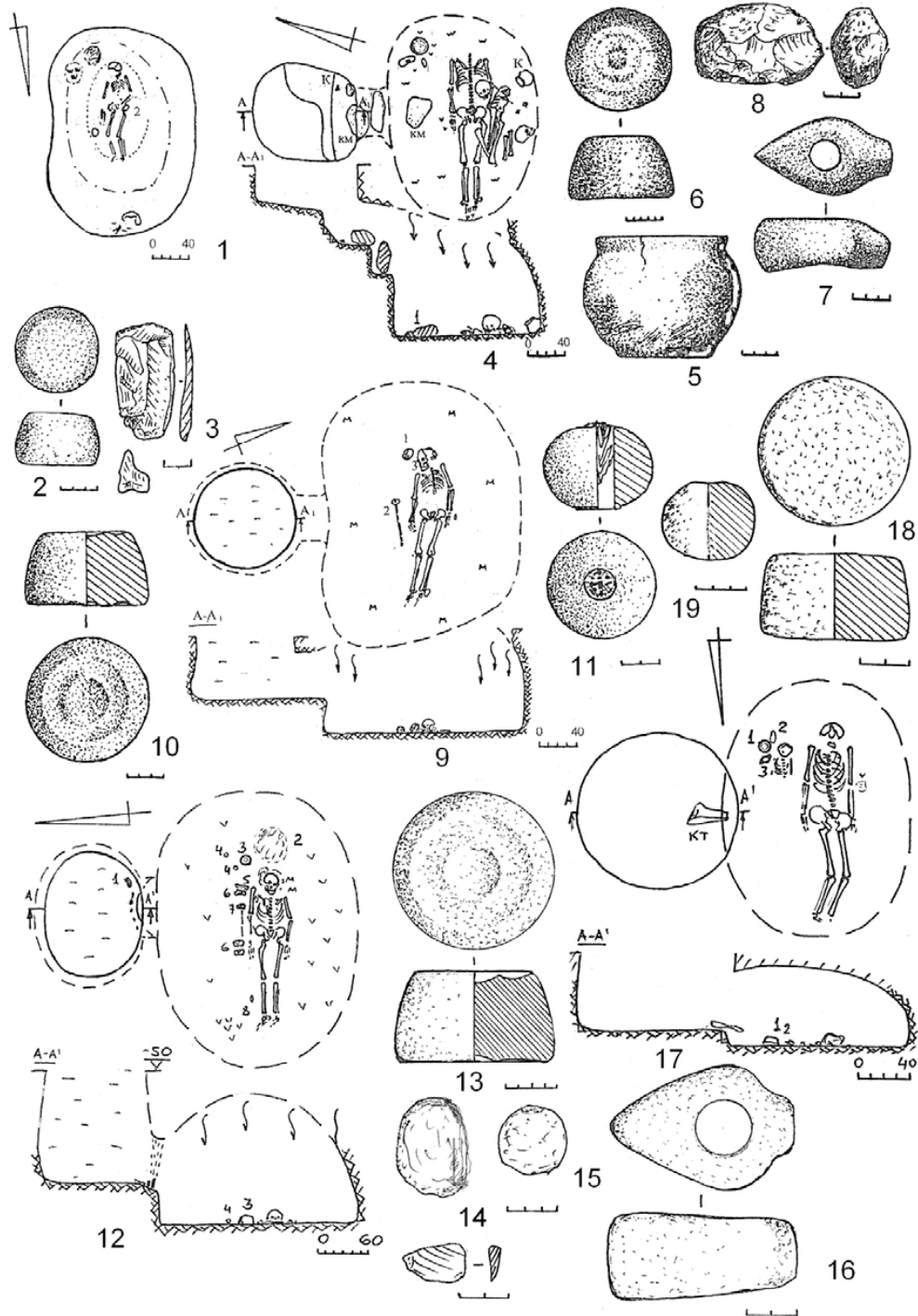

Рис. 1. Катакомбні поховання з олтарями

Зелений Гай: к. 1, п. 14–1–3; к. 5, п. 11–11–4–8; к. 6, п. 4–9–11.
Василівка: гр. 2, к. 5, п. 4–12–16. Богданівка: гр. 4, к. 7, п. 5–17–19.

Ще одне катакомбне поховання із олтарем відкрито у складі цієї ж групи у кургані 6 [9, с. 62, рис. 21]. Поховання № 4 здійснено у камері незвичайно великих розмірів – 3 x 2,1 м, дно котрої посипано крейдою. Кістяк дорослого чоловіка лежав на спині зі щільно зведеними ногами, що передбачає навмисне зв'язування; руки, простягнуті вздовж тулуба, покладено долонями донизу. Орієнтований на північний захід череп звернуто лицевим відділом до входу у камеру. Під ним знаходився дерев'яний підголівник, густо посипаний вохрою. Вохра також розсіяна по дну камери навколо стоп. Ліва очна орбіта була заповнена сумішшю каоліну з шамотом. Під крижовими кістками знаходилася пляма органіки жовтого кольору (рис. 1.9). Справа від черепа, впритул до підголівника, стояв гранітний олтар слабо-конічної форми із заглибиною діаметром 4 см у центрі верхньої площини. Розміри: висота 6,1 см, діаметри площин 8–9 см. (рис. 1.10)

Поруч із правицею похованого знаходилася булава на дерев'яному держаку довжиною 40 см, верхній торець котрої прикрашено декоративними бронзовими заклепками і згорнутими з листа клинами, які функціонально підсилювали кріплення держака. Наверх, виготовлене із мармуру, мало круглу, ледь сплюснуту з полюсів форму із обідком навколо каналу. Поруч із лівою долонею похованого лежала трубчаста кістка вівці (рис. 1.11).

Не менш цікавими, з погляду на ознаки елітарності, виявилися поховання із олтарями інших районів, зокрема Дніпровського Надпоріжжя. У складі курганної групи 2 поблизу с. Василівки Солонянського району Дніпропетровської обл. досліджено курган 5, споруджений для основного ямного поховання № 7 [10, с. 31, рис. 9]. Перша досипка до первинного насипу належить однокультурному із ним ямному похованню № 6. Друга – пов'язана із впуском катакомбного поховання № 1, для котрого зроблено локальну досипку, що на 10 м подовжила насип у південному напрямку. Наступні катакомбні поховання № 4 та № 5 також супроводжувалися локальними досипками, внаслідок чого діаметр кургану досяг 50 м при висоті 5 м.

Поховання № 4 мало у складі інвентарю олтар та інші престижні артефакти. Вхідний колодязь розмірами 1,55 x 1,2 м поширювався до 1,8 x 1,3 м на рівні дна, встановленого на глибині 3,4 м; прохід до камери було закладено п'ятьма дошками. Камеру розмірами 3,3 x 2,4 м орієнтовано широтно, дно посипано вохрою тьмяно-червоного кольору. Кістяк чоловіка у віці 35–40 рр. лежав на спині у східній орієнтації з простягнутими вздовж тулуба руками та випрямленими у суглобах ногами. Під черепом знаходився підголівник з дерева і трави, щедро посипаних вохрою. За черепом знаходилась посудина з так званої кальцитової (нантронітової) маси, що використовувалась для катакомбного посуду ритуального призначення [7, с. 48]. За формою – це типова круглодонна миска інгульської АК з рельєфним орнаментом у вигляді поясків та меандру, з двома вушками із наскрізним вертикальним каналом. Справа від черепа стояв олтар з граніту типової конічно-усіченої форми. На верхній площині позначені два рельєфних концентричних кола, на нижній – одне навкруги круглої заглибини (рис. 1.12). Поруч з олтарем лежали два овальних оброблених знаряддя з вапняку, які за формою та розмірами відповідали заглибинам на поверхнях олтаря, тобто могли застосовуватися у комплексі із ним. Там же знайдено сферичний виріб з граніту, в котрому вбачаємо розпочату обробкою булаву (рис. 1.14–15).

На рівні правого плечового суглоба похованого на дні камери розчином вохри яскраво-червоного кольору нанесено зображення двох людських стоп, звернутих «носками» до входу у камеру. Довжина обох становить 24 см, максимальна ширина – 8 см. Зверху правої стопи лежав яйцеподібний виріб з такої ж за кольором вохри. Під праву руку покладено кам'яну сокиру на дерев'яному держаку довжиною 30 см. Сокира підромбічної форми з коротким обушком і прямим лезом належить до розповсюдженого типу, довжина – 8,5 см, висота – 4,2 см, діаметр провухини – 2,5 см. (рис. 1.16). Зображення другої пари стоп нанесене в такий же

спосіб, але без чіткого дотримання відповідності оригіналу, знаходилося на рівні правого стегна похованого та мало розміри 20 x 10 см. Чисельність робіт, в котрих розглядається семантика цих зображень, звільняє від повторювань [7, с. 47].

Розглянуті поховання віднесено до 1-ої групи, котра відрізняється помітно підвищеними показниками розмірів камер, наявністю досипок до насипу, тобто значних витрат суспільної праці на оформлення місця поховання і підготовку тіла до переходу «на той світ» – рисами, котрі засвідчують високий прижиттєвий стан. Увесь склад напутнього інвентарю відзначено соціально-престижним змістом, тому наявність у ньому виробу суцього господарського призначення, яким є розтирач, до того ж пов'язаного із жіночою сферою виробництва, – супротив логіки.

До другої групи віднесено поховання у камерах, які мали менший, ніж у вищерозглянутій групі, розмір камер, але серед речей, що супроводять небіжчиків, присутні такі престижні вироби, як булави та олтарі.

Богданівка-84, група 4, курган 7, поховання № 5. Єдине катакомбне поховання, впущене до первинного насипу ямного кургану. Камера розміром 2 x 1,4 м овальної форми сполучалась із круглим у плані колодязем, у закладі котрого знайдено лопатку корови. Поховання парне – дорослої людини (стать не визначено) та дитини 3–5 років. Обоє похованих покладено на спині у південній орієнтації, ноги дорослого кістяка трохи зігнуто (таке враження, що тіло не вміщувалося), від кістяка дитини вціліла лише верхня частина (рис. 1.17).

Поруч із черепом дитини стояв олтар із дрібноструктурного вапняку. Нижня площина рівна, верхня – трохи опукла, розміри площин – 5,4 та 4,7 см, висота – 4,2 см. (рис. 1.18). Поруч знаходилися дві кулясті заготовки з вапняку. На рівні лівого ліктьового суглоба дорослого знайдено гранітну заготовку (рис. 1.19) під булаву [12, с. 74].

Третю групу утворюють поховання, в котрих є олтарі, але відсутні булави чи сокири. Наведемо приклади. Мар'янське, Апостолівський р-н Дніпропетровської обл., група 2, курган 4, поховання № 5. Катакомба із круглим колодязем та сегментовидною камерою розмірами 2 x 1,3 м. Кістяк дорослого лежав на спині–правому боці із схрещеними у колінах ногами. Поховання супроводилося кам'яним олтарем зі слідами червоної вохри на верхній площині, ритуальною посудиною з кальцитової маси (дві ознаки, властиві підвищеному соціальному статусу) та звичайним глиняним горщиком з комірцевими вінцями. Олтар слабо конусо-усіченої форми, верхня площина увігнута, нижня – рівна; розміри 6,5–8,3 см, висота 5,5 см [3, с. 50–51, рис. 94–97].

У сусідньому кургані 5, похованні № 4 також знайдено олтар, який супроводив простягнутий на спині кістяк дорослого чоловіка, із слідами фарбування вохрою. Інший інвентар відсутній [3, с. 57, рис. 107–108].

Останню групу становлять катакомбні могили – кенотафи, в яких відсутні сліди поховання, але наявні деякі обрядові риси – посипка вохрою чи крейдою дна камери, вміщення до неї напутньої їжі у вигляді кісток тварин тощо. Речові знахідки вкрай рідкісні, за винятком олтарів, котрі займають притаманне їм у звичайних катакомбах положення. Наприклад, с. Котовка Магдалинівського району Дніпропетровської обл, група 1, курган 11, поховання № 18. Катакомба із круглим колодязем та овальною камерою розмірами 1,7 x 1,2 м. По дну посипка крейдою та вохрою. Кістяк відсутній. Єдиною речовою знахідкою був олтарик із пісковіку підтрапецієвидної у перетині форми, розмірами площин 4,5–6,5 см, висотою 3 см [8, с. 39–40].

Вищерозглянуті поховання переконливо засвідчують притаманність поховальному обряду населення інгульської катакомбної культури вживання рухомих (переносних) кам'яних олтарів стандартної конічно-усіченої форми. Розміри олтарів варіюють: висота – від 3 до 7,5 см; діаметр верхньої площини – від 4 до 9,7 см; нижньої – від 5 до 13 см. За межами серії, що розглядається, знахо-

дяться екземпляри з гранованими бічними поверхнями [4, с. 106]. Спостерігається стабільність у розміщенні олтарів у камерах стосовно похованих – завжди під стіною із входом і справа від черепу. Спосіб використання олтарів засвідчують заглибини на поверхні площин у вигляді концентричних кіл, залишених розтиранням якихось достатньо м'яких речовин, за аналогією із приготуванням напоїв типу соми, згадуваних у «ведичній» літературі, скоріш за все – органічних. В одному випадку на бічній поверхні олтаря знаходився жолобок, пристосований для збирання рідини, що утворювалася внаслідок тертя.

Для обґрунтування культової належності розглянутих вище предметів нами залучаються знахідки олтарів в інших археологічних культурах регіону. Перші свідчення походять з могил енеолітичної постмаріупольської культури, в яких присутні виготовлені із каоліно-вохрової маси вироби циліндричної чи конічно-усіченої форми. Останні визначено нами як олтарі, котрі становлять важливу культуруотворюючу ознаку пам'яток названої культури [6; 7]. В якості аналогії їм розглядаються вироби джжкоподібної форми з каоліну, пофарбованого вохрою, знайдені у храмах Овчарово в Болгарії [27, с. 357].

В ямних похованнях теж зафіксовано присутність олтарів. Так, у похованні Кисличувата 2.4.11 у Дніпровському Надпоріжжі знайдено чудово оброблений прямокутний кам'яний блок зі слабо опуклою верхньою площиною. За обрядовими ознаками поховання відноситься до неординарних, за хронологією – належить до III (пізнього) стратиграфічного горизонту, за Д. Л. Тесленком [26, с. 162]. Не виключено, що вівтарями є також якась частина так званих розтирачів, але в кожному окремому випадку необхідне трасологічне вивчення.

У культурах пізньобронзової доби регіону (бабинській та зрубній) знахідки такого типу відсутні. Разом з тим, заслуговують на увагу так звані «ступочки» сабатинівської культури. У літературі їх прийнято порівнювати за ретельною технікою обробки поверхонь з «булавами, кам'яними сокирами, особливо різноманітно представленими в катакомбній культурі». І. М. Шарафутдінова припускає, що «ступочки» мали культове призначення, і навіть знаходить зв'язок між ними та кам'яними виробами «у формі яйця», які могли слугувати товкачами, що підтверджується співпадінням розмірів та однорідністю вохрового пофарбування [28, с. 132–134, рис. 53]. Цю ж традицію ми бачимо у скіфо-сарматський час, коли в якості заміників олтарів у могили клали кам'яні таці. Останні визначаються як «універсальні олтарі чи жертвовники» і використовувалися у ритуальних цілях. Вони присутні у соціально виділених похованнях у сполученні з іншими предметами сакрально-магічного призначення – дзеркалами, наверхами, жертвними ножами та ін. [2, с. 93]. На думку К. Ф. Смирнова, савроматські таці, які виступають в якості олтарів, використовувалися для різноманітних релігійних дій. Деякі олтарі утримували червону та білу «священну» речовину [25, с. 166].

Вищерозглянуте дозволяє нам з достатньою впевненістю інтерпретувати конусоподібні катакомбні «розтирачі» як олтарі і пов'язати їх знаходження в могилах із неординарним соціальним статусом похованих. Визначення місця останніх у соціальній ієрархії катакомбного суспільства в кожному окремому випадку вимагає врахування усієї сукупності ознак, які властиві неординарним похованням. Так, у похованнях першої групи, атрибутами котрих є зброя, можна вбачати представників вищої військово-аристократичної страти, в той час як поховання в невеликих за трудомісткістю могилах, однак із дотриманням усіх ритуальних ознак, другої групи могли належати служителям культу або сакрально виділеним особам.

Бібліографічні посилання

1. Алекшин В. А. К вопросу о методике реконструкции социальной структуры по данным погребального обряда / В. А. Алекшин // Предмет и объект археологии и вопросы методики археологических исследований. – Л., 1975. – С. 49–53.

2. **Бессонова С. С.** Об элементах скифского обряда в архаическом некрополе Ольвии / С. С. Бессонова // Проблемы археологии Северного Причерноморья (к 100-летию основания Херсонского музея). – Херсон, 1991. – С. 92–99.
3. **Волкобой С. С.** Исследование археологических памятников в зоне строительства оросительной системы в совхозе им. Ильича и колхозе им. Жданова Апостоловского р-на 1978 г. / С. С. Волкобой. – Звіт за 1978 р.
4. **Дергачев В. А.** Молдавия и соседние территории в эпоху бронзы / В. А. Дергачев. – Кишинев, 1986.
5. **Ковалева И. Ф.** Погребальный обряд и идеология ранних скотоводов (по материалам культур бронзового века Левобережной Украины) / И. Ф. Ковалева. – Д., 1983.
6. **Ковалева И. Ф.** Север Степного Поднепровья в энеолите – бронзовом веке / И. Ф. Ковалева. – Д., 1984.
7. **Ковалева И. Ф.** Социальная и духовная культура племен бронзового века (по материалам Левобережной Украины) / И. Ф. Ковалева. – Д., 1989.
8. **Ковалева И. Ф.** Археологические исследования в зоне строительства Магдалиновской оросительной системы в 1981 г. / И. Ф. Ковалева, З. П. Марина, В. А. Ромашко. – Д., 1981.
9. **Ковалева И. Ф.** Курганы энеолита-бронзы в Криворожском течении Ингульца / И. Ф. Ковалева, З. П. Марина, В. А. Ромашко. – Д., 2003.
10. **Ковалева И. Ф.** Раскопки курганов в Днепровском Надпорожье / И. Ф. Ковалева, С. Е. Мухопад, В. Н. Шалобудов // Проблемы археологии Поднепровья. – Д., 1995. – С. 4–35.
11. **Ковальова І. Ф.** Про так звані вітварі у катакомбних похованнях / І. Ф. Ковальова, М. В. Маркіна // Матеріали Всеукраїнської наук. конф. «Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії». – Луганськ, 2001. – С. 306–308.
12. **Марина З. П.** Отчет об археологических исследованиях в зоне подработок шахт Западного Донбасса / З. П. Марина, В. А. Ромашко. – Д., 1984.
13. **Массон В. М.** Первые цивилизации / В. М. Массон. – Л., 1989.
14. **Массон В. М.** Экономика и социальный строй древних обществ (в свете данных археологии) / В. М. Массон. – Л., 1976.
15. **Мельник В. И.** Особые виды погребений катакомбной общности / В. И. Мельник. – М., 1991.
16. **Мухопад С. Е.** Отчет: Археологические исследования в зоне орошения в совхозе «Коминтерн» Криворожского района / С. Е. Мухопад. – Д., 1988.
17. **Пустовалов С. Ж.** Возрастная, половая и социальная характеристика катакомбного населения Северного Причерноморья: (По материалам погребального обряда) / С. Ж. Пустовалов; АН Украины, Ин-т археологии. – Препринт. – К., 1992.
18. **Пустовалов С. Ж.** Моделирование лица по черепу у населения ингульской катакомбной культуры / С. Ж. Пустовалов // Stratum+. – Кишинев; СПб; Одесса, 1999. – № 2. – С. 104–118.
19. **Пустовалов С. Ж.** О возможности реконструкции сословно-кастовой системы по археологическим материалам / С. Ж. Пустовалов // Древности Степного Причерноморья и Крыма. – Вып. V. – Запорожье. – С. 21–32.
20. **Пустовалов С. Ж.** О росписях на дне катакомб ингульской культуры и о проблемах этносоциальной реконструкции катакомбного общества Северного Причерноморья / С. Ж. Пустовалов // Доно-Донецкий регион в эпоху средней и поздней бронзы. – Воронеж, 1998. – С. 22–51.
21. **Пустовалов С. Ж.** До реконструкції соціального організму за матеріалами катакомбних пам'яток Північного Причорномор'я / С. Ж. Пустовалов // Поховальний обряд давнього населення України. – К., 1991. – С. 104–122.
22. **Пустовалов С. Ж.** Знакова система населення інгульської катакомбної культури та проблема появи писемності у Північному Причорномор'ї / С. Ж. Пустовалов // Наукові записки НА УКМА. – К., 2000. – Т. 18. – С. 19–40.
23. **Пустовалов С. Ж.** Соціальний лад катакомбного суспільства Північного Причорномор'я / С. Ж. Пустовалов. – К., 2005.
24. **Санжаров С. Н.** Охра в изобразительной деятельности племен эпохи средней бронзы Донетчины / С. Н. Санжаров // СА. – 1989. – № 2. – С. 97–107.
25. **Смирнов К. Ф.** Савроматы / К. Ф. Смирнов. – М., 1964.

26. **Тесленко Д. Л.** Ямна культура Дніпровського Надпоріжжя та Правобережного Передstepу (аналіз поховального обряду) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.04 / Тесленко Дмитро Леонідович. – К., 1999.

27. **Тодорова Х.** Каменно-медната епоха в Бґларія (V хилядолетя пр. н. е.) / Х. Тодорова. – София, 1977.

28. **Шарафутдинова И. Н.** Степное Поднепровье в эпоху поздней бронзы / И. Н. Шарафутдинова. – К., 1982.

Надійшла до редколегії 04.01.2012

УДК 902/904

О. В. Харитонова

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ТОРГІВЛЯ ГУТНИМ СКЛОМ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ XVII–XVIII ст.

Розглянуто питання торгівлі гутним склом на українських землях XVII–VIII ст. із залученням археологічного матеріалу.

Ключові слова: торгівля, гутне скло, імпорт, археологічна пам'ятка.

Рассмотрены вопросы торговли гутным стеклом в украинских землях XVII–XVIII вв. с привлечением археологического материала.

Ключевые слова: торговля, гутное стекло, импорт, археологический памятник.

The author considers the questions of Hutta glass trade in Ukrainian land in 17–18 c. using archaeological material.

Key words: trade, Hutta glass, import, archaeological monument.

Про торгівлю гутними скляними виробами знаходимо свідчення як у документальних, так і в наративних джерелах. Книги Львівського Ставропігійського братства початку XVII ст. донесли до нас відомості про закупівлю посуду. Записи фіксують ціну виробів і зазначають мету купівлі – «на вітання» духовним особам під час урочистостей [11, с. 72]. Є відомості цього часу, що скляний посуд (фляші, четвертні (кварті), скляниці) продавався у Львові в будках, де торгували пивом. Зафіксовані свідчення про торги чернігівськими скляними виробами, до того ж високої якості, що відбувалися в різних місцях Лівобережної України вже у першій половині XVIII ст. Під 1767 р. фіксуються згадки про торги склом у різних місцях Лівобережжя: м. Мглині, м. Ніжині, м. Козельці, м. Опішному, с. Млинах Опішнянської сотні, м. Городище Миргородського полку, м. Стародубі [3]. На ярмарки, що були 1783 р. у м. Носівці, купці, серед іншого, привозили «черепяную и склянную посуду изъ полку Черниговского и сотни Моровской» («Описание Черниговского Наместничества»). У Ніжині 1780 р. декілька приїжджих купців продавали кришталевий посуд (Архів Чернігівського Губернського Правління, д. «военным», 1780 р.), у Стародубі 1781 р. було со «стекломъ будокъ 4»; у м. Середній крамниць «з різним кромом і склом було 16» (А. Лазаревский «Описание старой Малоросии», «Описание Новгородсеверскаго Наместничества») [10]. В історіографії питання щодо торгівлі гутним склом спеціально не розглядалося, однак, певні аспекти висвітлені в роботах, присвячених соціально-економічній проблематиці українських земель XVII–XVIII ст. [6; 7; 8; 10; 12; 14; 15].